

De constituerende van het subject in het ritueel discours

In deel twee van de 'dictionnaire' samengesteld door Algirdas Julien Greimas en Joseph Courtés, worden door verschillende auteurs begrippen en problemen uit het eerste deel hernomen. Recente ontwikkelingen binnen de 'semiotiek van de Parijse School' worden erin behandeld. Claude Calame geeft in dit deel de stand van zaken weer rond de semiotiek van het *ritueel* met name onder de trefwoorden 'Mythique' en 'Rite'.¹

Tot nog toe bestaan binnen de Parijse School slechts enkele semiotische analyses met betrekking tot rituelen.² Op het terrein van de christelijke rituelen is buiten de studies van J. Calloud en A. Perrin van het Centre pour l'Analyse du Discours Religieux (Cadir) te Lyon³ praktisch nog niets gebeurd. Buiten de Parijse School verwijzen we naar de analyses van M. Amaladoss, G. Schiwy, R. Volp en H. Wegman.⁴

1. C. Calame, 'Mythique (discours, niveau-)' en 'Rite/rituel', in: A.J. Greimas en J. Courtés, *Sémiotique. Dictionnaire raisonné du langage*. Deel 2, Parijs (Hachette) 1986, pp. 148-149 en 189-190.

2. C. Calame, 'L'espace dans le mythe, l'espace dans le rite: un exemple grec', in: *Degrés. Revue de synthèse à orientation sémiologique*, 11 (1983) nr. 35/36, pp. 1-15; M. Hammad, 'Définition syntaxique du topos', in: *Actes Sémiotiques. Le Bulletin*, 3 (1979) nr. 10, pp. 25-27; idem, 'Rituels sacrés et rituels profanes', in: *Espace, construction et signification*. Parijs 1984; idem, 'L'architecture du thé', in: *Actes Sémiotiques. Documents*, 9 (1987) nr. 84/85, pp. 1-50.

3. J. Calloud, 'Sémiologuistique et texte liturgique', in: *La Maison-Dieu*, 1973, nr. 114, pp. 36-58; A. Perrin, 'Approche sémiotique de prières et liturgiques eucharistiques', in: *Sémiotique et Bible* 6 (1981) nr. 24, pp. 7-27 (Duitse vertaling in: R. Volp (red.), *Zeichen im Gottesdienst*. München (Chr. Kaiser) 1976, pp. 222-249).

4. M. Amaladoss, 'Sémiologie et sacrement', in: *La Maison-Dieu*, 1973, nr. 114, p. 7-35; G. Schiwy e.a., *Zeichen im Gottesdienst*. München (Chr. Kaiser) 1976; R. Volp e.a., *Zeichen in Theologie und Gottesdienst*, München/Mainz (Kösel Verlag) 1982; H. Wegman, 'The rubrics of the Institution Narrative in the Roman Missal 1970', in: P. Jounel e.a. (red.), *Liturgia opera divina e umana: Studi sulla riforma liturgica offerti a S.E. Mons. Annibale Bugnini in occasione del suo 70 compleanno*. Rome 1982, pp. 329-338.

Sinds enkele jaren concentreren ook enkele leden van de onderzoeksgroep Semanet (afkorting van: Semiotische Analyse door Nederlandse Theologen) zich op de semiotische analyse van christelijke rituelen met behulp van de metataal van de Parijse School. Binnen het onderzoeksprogramma van deze interuniversitaire werkgroep van de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht (KTUU) en de Theologische Faculteit Tilburg (TFT) vormt de semiotiek van Greimas in relatie tot de christelijke liturgie een wezenlijk onderdeel. Het onderzoek betrof tot nu toe met name de tekst van het paasgezing 'Exsultet' uit de Romeinse liturgie, een dooprutueel van de Amsterdamse Werkgroep voor Volkstaalliturgie uit 1966, een Romeinse huwelijksliturgie uit 1614, een Romeinse huwelijksliturgie in Nederlandse vertaling uit 1977, en de architectonische dimensies van het ritueel.⁵

De semiotische analyses binnen Semanet bevestigen wat Claude Calame in het tweede deel van de 'dictionnaire' opmerkt over de constituerende van het subject in het ritueel. Maar tegelijk volgen uit onze analyses correcties, verfijningen en aanvullingen. Daarbij realiseren men zich dan nog, dat ons onderzoek slechts een uitermate klein gedeelte betreft van het zeer uitgestrekte terrein van de christelijke rituele discoursen. Daaronder vallen immers de christelijke rituelen van de wieg tot het graf, in verleden en heden, en wel van de *verschillende* christelijke gemeenschappen en tradities in Oost en West. Het valt te verwachten dat verdere analyses de semiotische metataal van de Parijse School kunnen aanvullen, verrijken en nuanceren, temeer omdat het in het christelijk ritueel gaat om een syncretisch object met *vele* manifestaties.

Dit artikel gaat slechts op twee kwesties nader in: de destinatoren van het ritueel en de subjecten van handelen binnen het ritueel.

1. De destinatoren van het ritueel

In het ritueel is sprake van een groot aantal destinatoren, die min of meer met elkaar samenhangen. Achtereenvolgens behandel ik: de stichtingsmythe, het scenario, het draaiboek en de destinatoren van het ritueel 'in actu'.

5. Zie voor deze analyses: G. Lukken (red.), *Semanet. Semiotiek en christelijke uitingsvormen. De semiotiek van A.J. Greimas en de Parijse School toegepast op bijbel en liturgie*. Hilversum (Gooi en Sticht) 1987. Zie voor verdere publikaties van Semanet met betrekking tot rituelen: *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*, 3 (1987) pp. 41-109, en 4 (1988) pp. 67-89; *Sémiotique et Bible*, 12 (1987) nr. 45, pp. 9-18; *Studia Liturgica*, 17 (1987) pp. 108-117; *Liturgisches Jahrbuch*, 39 (1989) pp. 19-36.

1.1. *De stichtingsmythe*

Claude Calame wijst erop, dat met de instelling van bepaalde rituelen *stichtingsmythen* verbonden zijn.⁶ Het narratieve schema van deze mythen reikt verder dan hun eigen strikte kader. Deze mythen vormen namelijk de manipulatiefase van het ritueel. In en door de mythen wordt de competentie van de handelende subjecten van de betreffende rituelen geïnstitueerd. De acteurs van het mythisch verhaal hebben ten opzichte van de acteurs van het ritueel de actantiële rol van destinator, met alle bijkomende implicaties.

Dit is ook van toepassing op het christelijk ritueel en komt op verschillende manieren naar voren. Zo kan men denken aan de functie die het 'instellingsverhaal' in deze rituelen heeft. Dit kan op allerlei plaatsen in het ritueel voorkomen: in de lezingen uit de bijbel bij de woorddienst, in de preek, in de gebeden, in de centrale handeling. Het laatste doet zich voor wanneer midden in het eucharistisch gebed het instellingsverhaal "die op de avond voor zijn lijden het brood nam..." wordt geciteerd met het daarmee verbonden "Doet dit tot mijn gedachtenis". Maar ook elders speelt het instellingsverhaal een belangrijke rol. Als voorbeeld neem ik het huwelijksritueel. In de toespraak vóór het huwelijk wordt in het huwelijksritueel van het *Rituale Romanum* gesproken over de wil van het bruidspaar een huwelijk te sluiten zoals Christus het heeft ingesteld. En in de huwelijkszegen van de Romeinse rituelen wordt gememoreerd, hoe God de mens geschapen heeft als man en vrouw en hen met elkaar heeft verbonden en gezegend: op grond daarvan wordt dan aan de goddelijke destinator gevraagd nu dit huwelijk te zegenen. Dit is zelfs een vaste structuur van alle gebeden in de Romeinse liturgie; de aanhef ervan luidt steeds weer: 'God, die...', waarna een heilsfeit uit het verleden wordt vermeld, op grond waarvan wordt overgegaan op een manipulatie ten aanzien van het goddelijk handelen. Het gaat hier om de zogenoemde anamnese-structuur van de christelijke liturgie.

Ook het geheel van waarden, dat in het ritueel in het spel is, wordt door het ritueel op de goddelijke destinator teruggevoerd. De goddelijke 'mythe' vormt in die zin het axiologische kader van het ritueel discours.

1.2. *Het scenario*

Zoals bij het theater kan ook bij de christelijke rituelen het officieel vastgestelde ritueel onderscheiden worden van het voor de uitvoering

6. Calame, 'Mythique (discours, niveau-)', pp. 148-149.

bewerkte ritueel. In het eerste geval spreekt men over het *scenario*, in het tweede over het *draaiboek*.

Het scenario kent de zogenoemde *rubrieken*. Dit zijn aanwijzingen en voorschriften voor de uitvoering van het ritueel. Het woord rubriek komt van het Latijnse 'ruber' (rood) en hangt samen met de kleur waarin deze aanwijzingen en voorschriften gewoonlijk in het scenario worden weergegeven. De enunciator van de rubrieken treedt op als een destinator voor de acteurs van het ritueel. Deze destinator is echter als het ware in de rubrieken 'ondergedoken'. In de rubrieken is immers gewoonlijk sprake van enuncievel ontkoppelingen. Men vindt er weinig sporen van de instantie van de enunciatie. De rubrieken zijn dus zeer objectief geformuleerd. Zij worden door de instantie van de enunciatie zozeer als geldend naar voren gebracht, dat de acteurs van het ritueel zonder meer verondersteld worden het scenario uit te voeren. Het semantisch micro-universum van het ritueel wordt zo als onaanastbaar naar voren gebracht. De destinator van het ritueel veronderstelt zonder meer dat er tussen hem en de enunciatie sprake is van wat Sorin Alexandrescu noemt een 'axiologisch contract'.⁷ De destinataire wordt verondersteld op de manipulatie van de destinator in te gaan zonder verdere voorafgaande verificatie.

Vanuit de rubrieken zelf kan niet gezegd worden wie de destinator is, noch hoe deze destinator en de oorspronkelijke destinator samenhangen. De inleiding op het scenario van het ritueel leidt gewoonlijk wel tot het antwoord op deze vragen. In die inleiding komt naar voren, dat een kerkgemeenschap of een of meer gezagdragers uit die kerkgemeenschap de enunciators, casu quo de destinators zijn van het ritueel. En deze beroepen zich dan op hun beurt weer op de oorspronkelijke goddelijke destinator of op tussen-destinators uit de traditie. Over die relatie met de oorspronkelijke destinator en de tussen-destinators bestaan talrijke beschouwingen in het wetenschappelijk discours met betrekking tot het christelijk ritueel: de studies van de liturgiewetenschap en de sacramententheologie. Men kan denken aan een klassieke kwestie als de instelling van het sacrament of aan de vraag, in hoeverre ingrijpende wijzigingen in het kernritueel mogelijk zijn (zo constateert men onder andere dat bij het vormsel in het Westen een verschuiving optreedt van handoplegging naar zalving, en vraagt men zich af, of men in bepaalde culturen het brood van de eucharistie kan vervangen door rijst of rijstkoeken).

7. S. Alexandrescu, 'Axiologique (contrat-)', in: Greimas en Courtés, *Sémiotique* 2, pp. 26-27.

1.3. *Het draaiboek*

Zoals aangegeven betreft het draaiboek het scenario dat voor de concrete uitvoering van het ritueel bewerkt is door de 'regisseur' die in het klassieke christelijke ritueel wordt aangeduid als de 'ceremoniaris'. In het hedendaags christelijk ritueel is gewoonlijk sprake van meerdere personen: de zogenoemde liturgische werkgroep. Het draaiboek en de enunciatoren daarvan functioneren als destinatoren en competentieverschaffende instanties voor de acteurs van het ritueel 'in actu'. Zij verbinden de destinatoren van het scenario met de acteurs van het ritueel 'in uitvoering'.

1.4. *De destinatoren van het ritueel 'in actu'*

Bij het ritueel 'in actu' gaat het om de feitelijke voltrekking van het ritueel. Daarbij worden het voorgegeven draaiboek en scenario (de langue, het systeem) omgezet in een concrete liturgieviering (de langage, het proces). Bij deze feitelijke voltrekking komen een aantal nieuwe destinatoren naar voren. Allereerst is er degene, onder wiens leiding het draaiboek wordt uitgevoerd: de ceremoniaris die bij complexe vieringen als destinator optreedt. Bij eenvoudige vieringen zal gewoonlijk de voorganger van het ritueel zelf deze actantiële rol vervullen. Vervolgens kan er sprake zijn van een eigen actantiële, destinerende rol voor de dirigent van muziek en zang. Tenslotte treden bij de liturgie 'in actu' een aantal nieuwe destinatoren op, zoals de ruimte, de geledingen van de ruimte, voorwerpen in de ruimte, kleding, belichting enzovoort. Het kan zijn dat sommige van deze destinatoren reeds impliciet of expliciet in het scenario of draaiboek te vinden waren. Maar bij de encenering van het ritueel als syncretisch object openbaren zij zich volop. Zo destineert de (ambts)kleding met haar verschillende distinctieven de rol en de plaats van de verschillende acteurs. De verlichting haalt bepaalde plaatsen, voorwerpen en acteurs in de ruimte naar voren. Voorwerpen als cathedra, lezenaar en altaar destineren het narratieve programma dat voltrokken wordt. Ook de geleding van de ruimte destineert de acteurs. Het overschrijden van een bepaalde grens of drempel in de ruimtelijke geleding bijvoorbeeld, kan actanten een bepaalde competentie verschaffen; of, anders geformuleerd: door conjunctie met een bepaalde 'topos' kan een actant verbonden worden met een bepaalde modale waarde. Zo kan het overschrijden van de grens tussen kerkschip en priesterkoor – of anders gezegd, de conjunctie van een actant met de 'topos' van het priesterkoor – deze actant verbinden met de waarde van het priesterlijk kunnen handelen. In het Romeinse huwelijksritueel (in de Nederlandse vertaling van 1977) is dit bijvoorbeeld het geval ten aanzien van het bruidspaar.

2. De subjecten van handelen binnen het ritueel

Destinataries van de manipulatie door de 'mythische' destinator en de verdere destinatoren van het ritueel zijn degenen, die het ritueel als subject van handelen voltrekken. Maar is in het ritueel wel sprake van eigenlijke subjecten van handelen die performanties voltrekken? Volgens Claude Calame zullen concrete studies aantonen, dat de voltrekking van het ritueel meer een opeenvolging is van 'énoncés van zijn' dan van 'énoncés van handelen'.⁸ In het ritueel zou het dus niet zozeer om performanties gaan, maar veeleer om een manipulerend handelen. Narratief gezien zou het ritueel dus geplaatst moeten worden in de orde van het doen-handelen (*faire-faire*).

Deze hypothese van Calame wordt door onze analyses tot nu toe ten dele bevestigd. Het Amsterdamse doopritueel en de beide genoemde huwelijksrituelen worden inderdaad gekenmerkt door een overheersing van de beïnvloedende fase van de narratieve reeks: de manipulatie. Zelfs worden regelmatig vormen van een dubbele beïnvloeding (manipulatie tot een manipulatie) aangetroffen. Formules als "Laat ons bidden" gelden als zodanig. De voorganger treedt dan op als destinator van de gemeenschap, die zelf op haar beurt probeert God te manipuleren tot een bepaald handelen. In die zin kan men opmerken dat talrijke definities de liturgie weliswaar typeren als een performantie (aanduidingen als 'actio sacra' bijvoorbeeld), maar dat deze daarentegen juist gekenmerkt wordt door een overheersing van de manipulatiefase van de narratieve reeks. De manipulerende stukken maken inderdaad – evenals de sanctionerende gedeelten (lofprijzing enzovoort) – een groot gedeelte uit van het ritueel.

Toch is er – althans in de door ons onderzochte rituelen van doop en huwelijk – meer aan de orde. Typerend voor de betreffende rituelen zijn de werkelijke performanties. Dit lijkt mij een belangrijke correctie en aanvulling op Calame, waarop ik nader inga. De performanties in de betreffende rituelen zijn namelijk vrij complex, in die zin dat er sprake is van een syncretisme van uitvoerende subjecten en van een in elkaar grijpen van gelijktijdige performanties. Ik wil dit illustreren aan de hand van beide *huwelijksrituelen*.

In het Romeinse huwelijksritueel (in de Nederlandse vertaling uit 1977) vindt men een *dubbele* en *gelijktijdige* hoofdperformantie. Op de eerste plaats is er sprake van een hoofdperformantie, die het bruidspaar als subject van handelen heeft. Deze performantie voltrekt zich bij het uitspreken van de formule: "N., ik aanvaard je als mijn vrouw (man) /

8. Calame, 'Rite/rituel', pp. 189-190.

en ik beloof je / trouw te blijven / in goede en kwade dagen / in armoede en rijkdom / in ziekte en gezondheid / Ik wil je liefhebben en waarderen / al de dagen van ons leven.”

Maar tegelijkertijd voltrekt zich – en wel juist op dit moment – een tweede hoofdperformantie, die het ‘mythisch’ subject als subject van handelen heeft, namelijk God, casu quo Christus. Deze hoofdperformantie wordt niet expliciet gemanifesteerd, maar zij komt naar voren als een performantie die in de manipulatie- en sanctiefase van het narratieve programma het bruidspaar veronderstelt. In de manipulatiefase zegt de bedienaar dat Christus nu de liefde van bruid en bruidegom zegent en bekrachtigt in het sacrament van het huwelijk. En in de sanctiefase sanctioneert de bedienaar bruid en bruidegom als gehuwden, waaraan zeer uitdrukkelijk wordt toegevoegd: “Wat God verbonden heeft / dat zal de mens niet scheiden.” Hij spreekt met andere woorden uit, dat zich op het moment van het ja-woord ook een goddelijke performantie heeft voltrokken.

In het huwelijksritueel uit 1614 komt de goddelijke performantie op een andere wijze naar voren. Bij de hoofdperformantie van de huwelijksluiting treedt de priester op als het eigenlijke subject van handelen. Hij zegt: “Ego coniungo vos in matrimonium” (Ik verbind u in het huwelijk). Maar er is meer: hij verbindt hieraan onmiddellijk een modaal programma waarvan hij zelf de destinator is en dat de triniteit (het ‘mythisch subject’) als subject van handelen heeft. Hij spreekt namelijk een trinitaire formule uit die luidt: “In nomine Patris, et Filii, † et Spiritus Sancti. Amen.” (In de naam van de Vader, en de Zoon, † en de Heilige Geest. Amen). Deze trinitaire formule gaat gepaard met het christologisch zegengebaar van het kruisteken (†). Door het maken van dit zegengebaar wordt het betreffende modale goddelijke programma door de priester des te dwingender afgeroepen. Hierdoor stelt zich zelfs het probleem of de priester met betrekking tot dit goddelijk programma nog wel enkel en alleen als destinator aangeduid kan worden, en of er geen sprake is van een werkelijke performantie. De priester treedt hier veeleer op als een subject van handelen, dat ondergeschikt is aan het goddelijk subject als het eigenlijke subject van handelen. Het subject dat je ziet handelen, is de priester. Het subject echter, dat eigenlijk handelt, is de triniteit. Er is sprake van een ‘paraître’ met betrekking tot de priester als subject van handelen en van ‘être’ met betrekking tot de triniteit als subject van handelen.

Mij lijkt dat hier sprake is van een instrumenteel subject: de priester handelt op een eigen wijze, maar in dit eigensoortige handelen treedt hij op als instrumenteel subject van het goddelijk subject als het principe subject van handelen. Wellicht moet in dit verband met dit soort

performaties de semiotiek van het 'syncretisch subject' verder verfijnd worden. Het is immers de vraag of de aanduiding 'syncretisch subject' hier niet misleidend is, omdat zij een evenwaardige samenwerking of tenminste een nogal op zichzelf staande samenwerking van twee subjecten suggereert. Het gaat echter eerder om een instrumenteel subject in relatie met een principaal subject van handelen.

In de formule "In nomine Patris, et Filii, † et Spiritus Sancti" is de plastische expressie van het kruisteken opgenomen: †. Op metaforische en iconische wijze wordt zo gerefereerd aan de Zoon en wel in de performatieve heilshandeling van zijn kruisdood. Dit impliceert dat het instrumentele handelen van de priester vooral verbonden wordt met de Zoon als principaal subject van handelen en via de Zoon met het handelen van de Vader en de Geest.

Dit soort handelen van de priester als instrumenteel syncretisch subject doet zich in het huwelijksritueel van 1614 ook voor buiten de hoofdperformantie. Zo zegt de priester aan het begin van de huwelijks-sluiting: "Aspergat vos Deus rore gratiae suae in vitam aeternam" (Moge God u met de dauw van zijn genade besprenkelen tot eeuwig leven), terwijl hij aan het bruidspaar feitelijk de handeling voltrekt van het zegenen met wijwater. Hetzelfde gaat op voor de zegening van de ring van de bruid. Hierbij vraagt de priester het goddelijk subject de ring te zegenen, terwijl hij het zegengebaar met het kruisteken maakt. De tekst is eigenlijk nog gecompliceerder. Zij luidt: "Benedic, Domine, anulum hunc, quem nos in tuo nomine benedicimus" (Heer, zeg den deze ring, die wij in uw naam zegenen). Een gedetailleerde analyse zou te ver voeren. Duidelijk is hoe dan ook, dat er sprake is van een optreden van de priester als een instrumenteel subject van handelen en dat de Heer het principale subject van handelen is. Daarbij wil ik er nadrukkelijk op wijzen, dat het mij bij dit soort analyses geenszins gaat om vooringenomen theologische opties. Het gaat om het achterhalen van de voltrekking van de betekenisvormgeving in deze rituele discourses met betrekking tot het subject van handelen.

Ik vermoed, dat dit soort handelen van de bedienaar als destinator en tegelijk syncretisch instrumenteel subject van handelen in de westerse liturgie overvloedig voorkomt. Of het ook geldt voor de christelijke rituelen van andere liturgieën, bijvoorbeeld die van de Reformatie of van het Oosten, is de vraag.

In dit artikel kwamen slechts enkele punten aan de orde over de constituerende van het subject in het ritueel. Maar ik hoop duidelijk gemaakt te hebben, dat de semiotische analyse van christelijke rituelen niet alleen een verheldering kan betekenen voor die rituelen als zoda-

nig, maar dat zij ook een bijdrage kan vormen voor de ontwikkeling van de semiotiek. Daarbij realiseer ik mij, dat er nog veel te doen staat, met name wat betreft de analyse van dit object met betrekking tot de niet-verbale manifestaties.